

УДК 930.25+0.032+093(477)+93(470)

Арістов Вадим Юрійович
кандидат історичних наук,
науковий співробітник
відділу науково-видавничої діяльності,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
aristov3000@ukr.net

Vadym Yu. Aristov
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Research fellow,
Department of Scientific Publishing,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

НЕВІДОМІ РУКОПИСИ КОЛЕКЦІЇ А. О. ТИТОВА ІЗ ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

UNKNOWN MANUSCRIPTS OF ANDRIY TYTOV'S COLLECTION FROM THE NMUH FUNDS

Анотація

Статтю присвячено п'яти рукописам із фондів НМІУ, що належали до колекції А. О. Титова. Три з них раніше зберігалися у бібліотеці О. М. Бодяньського та походили з України. Два інші документи пов'язані з російськими територіями. У статті розглянуто можливий час та обставини надходження цих п'яти рукописів до фондів музею.

Ключові слова: рукописи, А. О. Титов, О. М. Бодяньський, НМІУ.

Summary

The article is dedicated to the five manuscripts from the NMUH funds, which belonged to Andriy Tytov's collection. Three of them were of Ukrainian origin and were previously kept in Osyp Bodyanskyi's library. The two other documents were from Russian territories. The possible time and circumstances under which these five manuscripts got into the museum's funds are discussed in the article.

Key words: manuscripts, Andriy Tytov, Osyp Bodyanskyi, NMUH.

У фондових та бібліотечних зібраннях НМІУ зберігається низка рукописних документів, що належали до бібліотеки відомого російського колекціонера А. О. Титова (1844–1911). Майже всі рукописи з “комплексу Титова” НМІУ залишаються невідомими науковій спільноті, але варті поглибленого дослідження та публікації. У цій статті зроблено огляд п'яти таких рукописів, що ніколи не виставлялися в експозиції НМІУ та не були предметом спеціальних досліджень. Спробуємо простежити, як вони всі опинилися в колекції А. О. Титова, а пізніше потрапили до Києва.

Зокрема, йдеться про такі документи:

РД-195 – рукопис “Права, привилегии, грамоты и указы о вольности малороссийской”;

РД-196 – рукопис кін. XVIII або поч. XIX ст., що містить текст твору кін. XVIII ст. “Краткое историческое описание о Малой России”;

РД-200 – рукописний збірник поч. XIX ст. із записами Івана Григоровича Базилевича та Максима Гавриловича Бодяньського;

РД-203 – рукописний збірник XVIII ст. старообрядницького походження;

Документ № 13 074 (бібліотека НМІУ) – рукопис твору Івана Золотоустого “О лжепророках”¹

Як можна помітити, перелічені документи тематично поділяються на дві групи. По-перше, це матеріали українського походження, пов'язані з територією Гетьманщини, Малоросії, які датуються кін. XVIII – поч. XIX ст. По-друге, це документи, що походять з півночі європейської Росії та пов'язані зі старообрядцями.

Рукописи РД-195 та РД-196 з'явилися в середовищі української (малоросійської) шляхти, вони засвідчують зацікавлення історією свого краю представниками козацьких старшинських родів у другій пол. XVIII – поч. XIX ст.² Перший із цих рукописів є збірником виписок із правових документів, виданих польськими королями та російськими імператорами, вони стосувалися статусу українського козацтва та території його “вольностей”. Другий рукопис є списком маловідомого малоросійського історичного твору кін. XVIII ст. “Краткое историческое описание о Малой России”, виданого

1 Висловлюю щире подяку Олені Олексіївні Попельницькій та Ларисі Костянтинівні Дідорі за повідомлення про цей документ і сприяння в роботі з ним.

2 *Ананович Е.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине. Исторические сборники. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.; *Бовгиря А.* Рукописні історичні збірники в Гетьманщині XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 20. – 2010. – С. 179–196; *Плохий С.* Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. – К.: Laurus, 2013. – С. 180–193.

О. М. Бодяньским у 1848 р.³ В додатках до цього твору міститься історична стаття про походження запорозьких козаків та тексти листів декількох представників старшинських родин другої пол. XVIII ст.

На відміну від цих двох рукописів, документ РД-200 є збірником-порадником, що належав батькові О. М. Бодяньського, сільському священику Максиму Гавриловичу. Це – конволют, частину якого становлять власні нотатки Бодяньського-старшого, а решту – приплетені зошити особистих записів дрібного шляхтича Івана Базилевича. Основний зміст нотаток обох осіб – медичні поради щодо різноманітних хвороб.

Два інші невідомі рукописи з “комплексу Титова” із фондів НМІУ – № 13 074 та РД-203 – не мали зв’язку з Україною і були особистим надбанням А. О. Титова.

РД-203 – це рукопис-конволют старообрядницького походження першої пол. – сер. XVIII ст. У першій частині цього збірника міститься текст християнського полемічного твору “Розмова з Ахмедом Срацином”, написаний у XI ст. на Близькому Сході та пізніше перекладений церковнослов’янською мовою. Цей переклад і знаходимо у РД-203. Друга частина конволюта містить старообрядницький твір – П’яту соловецьку чолобитну розлогої редакції (щоправда, текст не має початку – в ньому бракує першого аркуша).⁴

Документ № 13 074 (бібліотека НМІУ) – рукопис твору Івана Золотоустого “О лжепророках”, ймовірно, старообрядницького походження⁵. Твір “О лжепророках” добре відомий у старообрядницьких збірниках XVIII–XX ст.⁶ Однак у нашому випадку маємо окремих рукопис, а не збірник, що є особливо цінним.

Датування рукопису сумнівне. На його титульній сторінці міститься напис олівцем: “Златоуста о лжепророках южнорусско[го] письма XVII”. Ту саму інформацію знаходимо й у каталозі рукописів А. О. Титова, виданому 1900 р.⁷ Як видається, цей напис (а, можливо, й відомості з каталогу) свого часу дав підстави співробітникам музею датувати його XVII ст. – так зазначено на картонному корінці із назвою експоната, прикладеному до книги.

Однак така атрибуція сумнівна. Незрозуміло, чому в написі й у каталозі “письмо” атрибутоване як “южнорусское”. Напівустав, яким виконано текст, був поширений саме на півночі Росії в XVII–XIX ст. у громадах старообрядців⁸. Їхнім рукописам притаманна архаїзація письма. На жаль, філіграні проглядаються дуже погано. Деякі елементи зображення мають стилістичні відповідності у водяних знаках широкого діапазону сер. XVIII – поч. XIX ст., але не XVII ст. Зрештою, переважна більшість збережених старообрядницьких рукописів пізніші за XVII ст. (виникнення старообрядництва як такого припадає на останню третину XVII ст.). Таким чином, є більше підстав датувати цей список “О лжепророках” XVIII – поч. XIX ст.

На всіх п’яти зазначених документах стоять штампи з інвентарними номерами бібліотеки А. О. Титова та Ростовського музею старожитностей. Це дозволяє відновити важливий етап їхньої історії.

Найімовірніше в 1883 р. ці документи потрапили до фондів створеного тоді Ростовського музею старожитностей у Ростові Великому. Одним із засновників музею та головним “донором” його фондів був А. О. Титов. У 1902 р. він домовився про передачу своєї колекції до Імператорської публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. Втім, до революції 1917 р. вдалося перевезти лише незначну кількість рукописів. Основна частина зібрання залишилася в Ростовському музеї та потрапила в Ленінград до Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина вже після війни, у 1940–50-х роках⁹.

Написи на штампах Ростовського музею старожитностей зроблено згідно з реформованим правописом (“Ростовский музей древностей”)¹⁰. Це свідчить про те, що документи колекції А. О. Титова з фондів НМІУ зберігалися в Ростові після 1918 р.

Документи РД-195 та РД-200 мають штампи бібліотеки О. М. Бодяньського (1808–1877). РД-196 такого штампу не

3 Краткое историческое описание о Малой России // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российск их при Московском университете. – Год 3. – № 6. – М.: Университетская типография, 1848. – С. 1–56.

4 Висловлюю вдячність Олені Михайлівні Юхименко за допомогу в ідентифікації цього тексту. Див.: Чумичева О. Соловецкое восстание 1667–1676 годов. – М.: ОГИ, 2009. – С. 72–74, 301–330.

5 Щодо проблем атрибуції рукопису див.: Куцаєва Т., Дідора Л. Майстер-клас “Книга – багатогранне джерело музейних презентацій”: неформальна освіта музейника // Науковий вісник Національного музею історії України. – № 4. – 2019 (в друці).

6 Рукописи XVI–XX вв. и книги кириллической печати из собрания института истории СО РАН / Сост. Н. Зольникова, А. Мальцев, Т. Панич, Л. Титова. – С. 19 (16/70), С. 25 (36/70), С. 108 (15/75), С. 163 (4/83) [Электронный аналог печатного издания]. – Режим доступа: <http://www.arran.ru/images/nd/mus/75/article2.pdf> (дата обращения: 01.12.2018). – Название с экрана.

7 Титов А. Описание славяно-русских рукописей, находящихся в собрании члена-корреспондента Императорского Общества Любителей Древней Письменности А. А. Титова. – Т. 2. Отцы Церкви. – М.: Печатня А. И. Снегиревой, 1900. – С. 82.

8 Образы русского письма. Полуулав / [Электронный ресурс]: Русские автографы. Памятники русского письма в собраниях отдела рукописей РНБ. – Режим доступа: <http://expositions.nlr.ru/rusautograph/pismo/poluuustav/> (дата обращения: 01.12.2018). – Название с экрана.

9 Ревностный собиратель старины. Поступление собрания А. А. Титова в Императорскую публичную библиотеку / [Электронный ресурс]: Виртуальные библиотеки РНБ. – Режим доступа: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/ipb.php (дата обращения: 01.12.2018). – Название с экрана.

10 Натомість штампи бібліотеки А. О. Титова написано за дореформеним правописом, напр. “Изъ бібліотеки А. А. Титова”.

містить, однак, зважаючи на “малоросійську” тематику твору і приписки¹¹, видається, що й цей рукопис належав до багатого зібрання видатного археографа. Зважаючи на все, можна припустити, що українські документи потрапили до А. О. Титова в 1880 р., коли він купив більшу частину бібліотеки О. М. Бодяньського в його вдови¹².

Старообрядницький збірник та книга “О лжепророках” не містять штампів бібліотеки О. М. Бодяньського та не мають певного зв’язку з українськими землями. Це дозволяє стверджувати, що вони були частиною власної колекції А. О. Титова. Деталі побутування цих текстів у XVII–XIX ст. та обставини одержання їх А. О. Титовим залишаються до кінця нез’ясованими. На рукописі “О лжепророках” міститься напис: “куплена у Е. В. Барсова за 5 1889 г октября 15”. Йдеться про Єлпідифора Васильовича Барсова, російського літературознавця, з яким А. О. Титов підтримував тісні дружні стосунки і якого вважав своїм учителем¹³. Шлях придбання А. О. Титовим старообрядницького збірника поки відстежити не вдалося.

Історія розглянутих у цій статті п’яти документів у XX ст. вимальовується у загальних рисах так. У першій чверті століття вони перебували у фондах Ростовського музею старожитностей. Із сер. XX ст. вони стали частиною фондового зібрання НМІУ (тоді – Київського державного історичного музею). Друга чверть XX ст. утворює виразну лакуну в цій історії. Саме в той час рукописи мали перевезти з Ростова до Києва. Нині, на жаль, деталі цього переїзду невідомі. Дозволимо собі зробити декілька припущень.

Найімовірніше, що певна кількість документів із колекції А. О. Титова потрапила до Києва, зокрема, до фондів Київського історичного музею після війни (старих облікових карток або штампів, які б свідчили про перебування рукописів в Уфі під час евакуації музейних фондів під час війни, немає).

З одного боку, це можна пов’язати з перевезенням частини колекції з Ростова до Ленінграда і доукомплектуванням фондів Київського історичного музею під час його переведення до сучасного приміщення на Старокиївській горі (Володимирська, 2). Характерно, що більшість рукописів із “київської” частини зібрання А. О. Титова була українського походження. Можемо припустити, що вилучення рукописів відбувалося за “національним” принципом.

З іншого боку, оскільки серед них є “неукраїнські” документи (старообрядницькі рукописи), доводиться думати, що вилучали матеріали не дуже систематично й поспішно. Не на цілком легальну чи принаймні не цілком контрольовану міграцію рукописів А. О. Титова вказує історія українського рукописного збірника XVIII ст., що зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (фонд 30, справа 132). Він належав до бібліотеки О. М. Бодяньського, був викуплений А. О. Титовим, а потім за невідомих обставин опинився в Києві. 20 лютого 1968 р. означений збірник придбала Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР через букіністичну книгарню¹⁴. Це може непрямо вказувати на те, що й інші рукописи А. О. Титова, що опинилися в Києві, також певний час були в руках букіністів. Своєю чергою, це означає, що вилучення частини колекції А. О. Титова (переважно українських документів) здійснювалося неофіційно.

Незважаючи на обставини потрапляння до Києва, низка документів із колекції А. О. Титова увійшла до фондів НМІУ і нині є невід’ємною складовою зібрання музею. Розглянуті у статті рукописи мають велику наукову цінність і потребують поглибленого вивчення, що й буде зроблено, сподіваємося, найближчим часом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Апанович Е.* Рукописная светская книга XVIII века на Украине. Исторические сборники. – Київ: Наукова думка, 1983. – 219 с.
2. *Бовгиря А.* Рукописні історичні збірники в Гетьманщині XVIII ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2010. – Вип. 20. – С. 179–196.
3. Краткое историческое описание о Малой России // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – Год 3. – № 6. – Москва: Университетская типография, 1848. – С. 1–56.
4. *Куліш Пантелеймон.* Повне зібрання творів. Листи. – Том 1: 1841–1850 / Упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захаркін. – Київ: Критика, 2005. – 648 с.
5. *Куліш Пантелеймон.* Повне зібрання творів. Листи. – Том 2: 1850–1856 / Упоряд., комент. Олесь Федорук. – Київ: Критика, 2009. – 672 с.
6. *Куцаєва Т., Дідора Л.* Майстер-клас “Книга – багатогранне джерело музейних презентацій”: неформальна освіта музейника // Науковий вісник Національного музею історії України. – № 4. – 2019 (в друці).
7. Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР;

11 Зокрема, приписка про отримання рукопису від Пантелеймона Куліша в 1857 р. О. М. Бодяньський з П. О. Кулішем підтримували активні зв’язки, про що свідчить також, з-поміж іншого, їхнє листування. Див.: Куліш Пантелеймон. Повне зібрання творів. Листи. – Т. 1: 1841–1850 / Упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захаркін. – К.: Критика, 2005. – 648 с.; Т. 2: 1850–1856 / Упоряд., комент. Олесь Федорук. – К.: Критика, 2009. – 672 с.

12 Ревностный собиратель старины. Собиратель и археограф: история коллекции / [Электронный ресурс]: Виртуальные библиотеки РНБ... – Режим доступа: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/collector.php (дата обращения: 01.12.2018). – Название с экрана.

13 *Смирнов Я.* Купец-историк А. А. Титов в контексте истории культуры российской провинции последней трети XIX – начала XX века: дис... канд. ист. наук / Российский государственный гуманитарный университет. – М., 2014. – С. 82–83.

14 Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; Підгот. В. Передрієнко. – К.: Наукова думка, 1984. – 127 с. – (Пам’ятки української мови. Серія наукової літератури).

- Підгот. В. А. Передрієнко. – Київ: Наукова думка, 1984. – 127 с. – (Пам'ятки української мови. Серія наукової літератури).
8. Образы русского письма. Полуустав / [Электронный ресурс]: Русские автографы. Памятники русского письма в собраниях отдела рукописей РНБ. – Режим доступа: <http://expositions.nlr.ru/rusautograph/pismo/poluustav/> (дата обращения: 01.12.2018). – Название с экрана.
9. *Плохий С.* Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. – Київ: Laurus, 2013. – 440 с.: 40 іл., 4 карти. – (Серія “Золоті ворота”, вип. 5).
10. Ревностный собиратель старины. Поступление собрания А. А. Титова в Императорскую публичную библиотеку / [Электронный ресурс]: Виртуальные библиотеки РНБ. – Режим доступа: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/ipb.php (дата обращения: 01.12.2018). – Название с экрана.
11. Ревностный собиратель старины. Собиратель и археограф: история коллекции / [Электронный ресурс]: Виртуальные библиотеки РНБ. – Режим доступа: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/collector.php (дата обращения: 01.12.2018). – Название с экрана.
12. Рукописи XVI–XX вв. и книги кириллической печати из собрания института истории СО РАН / Сост. Н. Зольникова, А. Мальцев, Т. Панич, Л. Титова. – 395 с. [Электронный аналог печатного издания]. – Режим доступа: <http://www.arran.ru/images/nd/mus/75/article2.pdf> (дата обращения: 01.12.2018). – Название с экрана.
13. *Смирнов Я.* Купец-историк А. А. Титов в контексте истории культуры российской провинции последней трети XIX – начала XX века: дис... канд. ист. наук / Российский государственный гуманитарный университет. – Москва, 2014. – 516 с.
14. *Титов А.* Описание славяно-русских рукописей, находящихся в собрании члена-корреспондента Императорского Общества Любителей Древней Письменности А. А. Титова в 6 т. – Т. 2. Отцы Церкви. – Москва: Печатня А. И. Снегиревой, 1900. – 153 с.
15. *Чумичева О.* Соловецкое восстание 1667–1676 годов. – Москва: ОГИ, 2009. – 352 с.

REFERENCES

1. *Apanovich Ye.* Rukopisnaya svetskaya kniga 18 veka na Ukraine. Istoricheskie sborniki. – K.: Naukova dumka, 1983. – 219 s.
2. *Bovhyrya A.* Rukopysni istorychni zbirnyky v Hetmanshchyni 18 st. // Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukraini. – Vyp. 20. – 2010. – S. 179–196.
3. Kratкое istoricheskoe opisanie o Maloy Rossii // Chteniya v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey Rossiyskikh pri Moskovskom universitete. – God 3. – No 6. – M.: Universitetskaya tipografiya, 1848. – S. 1–56.
4. *Kulish Panteleymon.* Povne zibrannya tvoriv. Lysty. – Tom 1: 1841–1850 / Uporiad., koment. Oles Fedoruk; pidgot. tekstiv Oles Fedoruk, Natalia Khokhlova; vidp. red. Stepan Zakharkin. – K.: Krytyka, 2005. – 648 s.
5. *Kulish Panteleymon.* Povne zibrannya tvoriv. Lysty. Tom 2: 1850–1856 / Uporiad., koment. Oles Fedoruk. – K.: Krytyka, 2009. – 672 s.
6. *Kutsaieva T., Didora L.* Mayster-klas “Knyha – bahatohranne dzherelo museynykh prezentatsiy”: neformalna osvita muzeynyka // Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. – No 4. – 2019 (v drutsi).
7. Likarski ta hospodarski poradnyky 18 st. / Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni AN URSSR; Pidgotov. V. Peredrienko. – K.: Naukova dumka, 1984. – 127 s. – (Pamiatky ukrainiskoi movy. Seriya naukovoї literatury).
8. Образы русского письма. Полуустав / [Elektronnyi resurs]: Russkie avtografy. Pamiatniki russkogo pisma v sobraniyakh otдела rukopisey RNB. Rezhym dostupa: <http://expositions.nlr.ru/rusautograph/pismo/poluustav/> (data obrashcheniya: 01.12.2018). – Nazvanie s ekrana.
9. *Plokhyy S.* Kozatskyi mif. Istoriya ta natsietvorennya v epokhu imperiy / Avtoryz. per. z anhl. Mykoly Klymchuka. – K.: Laurus, 2013. – 440 s.: 40 il., 4 karty. – (Seriya “Zoloti vorota”, vyp. 5).
10. Revnostnyi sobiratel stariny. Postuplenie sobraniya A. A. Titova v Imperatorskuyu publichnyuyu biblioteku / [Elektronnyi resurs]: Virtualnye biblioteki RNB. – Rezhym dostupa: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/ipb.php (data obrashcheniya: 01.12.2018). – Nazvanie s ekrana.
11. Revnostnyi sobiratel stariny. Sobiratel i arkhograf: istoriya kollektzii / [Elektronnyi resurs]: Virtualnye biblioteki RNB. – Rezhym dostupa: http://expositions.nlr.ru/ex_manus/titov/collector.php (data obrashcheniya: 01.12.2018). – Nazvanie s ekrana.
12. Rukopisi 16–20 vv. i knigi kirillicheskoy pechati iz sobraniya instituta istorii SO RAN / Sost. N. Zolnikova, A. Maltsev, T. Panich, L. Titova. – 395 s. [Elektronnyi analog pechatnogo izdaniya]. – Rezhym dostupa: <http://www.arran.ru/images/nd/mus/75/article2.pdf> (data obrashcheniya: 01.12.2018). – Nazvanie s ekrana.
13. *Smirnov Ya.* Kupets-istorik A. A. Titov v kontekste istorii kultury rossiyskoy provintsii posledney treti 19 – nachala 20 veka: dis... kand. ist. nauk / Rossiyskiy gosudarstvennyi gumanitarnyi universytet. – M., 2014. – 516 s.
14. *Titov A.* Opisanie slavyano-russkikh rukopisey, nakhodyashchikhsya v sobranii chlena-korrespondenta Imperetorskogo Obshchestva Lyubiteley Drevney Pismennosti A. A. Titova v 6 t. – T. 2. Ottsy Tserkvi. – M.: Pechatnia A. I. Snegirevoy, 1900. – 153 s.
15. *Chumicheva O.* Solovetskoe vosstanie 1667–1676 godov. – M.: OGI, 2009. – 352 s.